

BIBLIOGRAFIA

- ARCHER, 1989 Robert ARCHER, *Ausiàs March: Cinquanta-vuit poemes* (Barcelona, Edicions 62, 1989).
- AURELL, 1992 Martin AURELL, *Eschatologie, spiritualité et politique dans la confédération catalano-aragonaise (1282-1412)*, «Cahiers de Fanjeaux», 27 (Centre de Fanjeaux, Éditions Privat, 1992).
- BOHIGAS, 1952 Pere BOHIGAS, *Ausiàs March: Poesies*, vol. 1, *Introducció* (Barcelona, Editorial Barcino, 1952).
- DELUMEAU, 1978 Jean DELUMEAU, *La peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles). Une cité assiégée* (Paris, Librairie Arthème Fayard, 1978).
- FÀBREGA, 1994 Valentí FÀBREGA i ESCATLLAR, *Ja veig estar a Déu ple de rialles (113, 171): Déu en la poesia d'Ausiàs March*, dins *De orbis Hispani linguis litteris historia moribus, Festschrift für Dietrich Briesemeister I 353-371* (Frankfurt/M, Domus Editoria Europea, 1994).
- FERRATÉ, 1972 Joan FERRATÉ, *Les poesies d'Ausiàs March*, introducció i text revisat (Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, 1972).
- FERRER, 1693 Vicent FERRER, *Opera Omnia*, I (Valentiae, Aedibus Archiepiscopalibus Iohannis Thoma de Rocaberti, 1693).
- FERRER, 1971 1988 *Sermons*, vol. I-VI (Barcelona, Editorial Barcino, 1971 [=1932]-1988).
- FITA, 1887 Fidel FITA, *Tecla de Borja*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», X (1887), ps. 221-227.
- FUSTER, 1959 Joan FUSTER, *Ausiàs March, el ben enamorat*, «Revista Valenciana de Filología», 6 (1959), ps. 55-83.
- MILÀ i FONTANALS, 1865 Manuel MILÀ i FONTANALS, *Resenya històrica y crítica dels antics poetes catalans*, «Jochs Florals de Barcelona», 14, ps. 115-200 (Barcelona, Estampa de la Renaxensa, 1865).
- PAGÈS, 1907 Amédée PAGÈS, *Étude sur la chronologie des poésies d'Auzias March*, «Romania», 36 (1907), ps. 203-223 (Paris, Librairie ancienne Honoré Champion Éditeur, 1907).
- PAGÈS, 1925 *Commentaire des poésies d'Auzias March* «Bibliothèque de l'École des Hautes Études», 247 (Paris, Champion, 1925).
- POU i MARTÍ, 1930 José Maria POU i MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, (Vic, Editorial Seráfica = Facsimil, Edición Colegio Cardenal Cisneros, Madrid, 1991).
- RIQUER, COMAS & MOLAS, 1980 Martí de RIQUER / Antoni COMAS / Joaquim MOLAS, *Història de la literatura catalana 2* (Barcelona, Ariel, 1980²).
- VICENS VIVES, 1972 J. VICENS VIVES, *Historia de España y América social y económica*, vol. II (Barcelona, Libros Vicens-bolsillo, Editorial Vicens Vives, 1972).
- ZIMMERMANN, 1975 Marie-Claire ZIMMERMANN, *Ausiàs March dans le poème: Divergences et convergences du yo*, dins *Mélanges à la mémoire d'André Joucla-Ruau*, II 1223-1235 (Éditions de l'Université de Provence, 1975).

Mário de Sá-Carneiro a Barcelona: contactes entre intel·lectuals catalans i portuguesos l'any 1914,¹ per Víctor Martínez-Gil

1. Mário de Sá-Carneiro i Fernando Pessoa: correspondència barcelonina

L'octubre de 1912, Mário de Sá-Carneiro va abandonar Lisboa per instal·lar-se a París. Tot just arribat, el dia 20 d'aquell mes, va escriure una primera carta al seu amic Fernando Pessoa; s'iniciava així una relació epistolar abundant i complexa que només s'interromprà l'abril de 1916, tres anys i mig des-

prés, arran del suïcidi de Mário de Sá-Carneiro en un hotel parisenc.² La correspondència es va mantenir a través de les anades i vingudes de Sá-Carneiro entre París i Lisboa al llarg d'aquells anys i, de fet, permet resseguir-les en gran mesura. Dissortadament, per a nosaltres es tracta d'un diàleg pràcticament unidireccional: llevat d'algun exemple escadusser, les cartes enviades per Fernando Pessoa s'han perdut irremissiblement.³

1. Aquest treball ha rebut un ajut de la DGICYT núm. PB94-0710.

2. Les cartes de Mário de Sá-Carneiro a Fernando Pessoa han estat publicades a: Mário de Sá-Carneiro, *Cartas a Fernando Pessoa*, 2 vols. (Lisboa 1958, vol. I, introducció d'Urbano Tavares Rodrigues, apèndix i notes d'Helena Cidade Moura, i 1959, vol. II, apèndix i notes d'Helena Cidade Moura), i a: Arnaldo SARAIVA, *Correspondência inédita de Mário de Sá-Carneiro a Fernando Pessoa* (Porto 1980). L'edició d'Àtica reuneix cent catorze cartes i la d'Arnaldo

Saraiva, que també inclou postals i telegrams, arriba a aplegar cent dos textos epistolars més.

3. Cf. João GASPAR SIMÕES, *Vida e obra de Fernando Pessoa* (Lisboa 1987, 5ª edició), ps. 28-29. Segons sembla, els amics de Sá-Carneiro van deixar aquestes cartes, junt amb altres efectes personals del poeta, en una maleta que va quedar com a dipòsit a l'hotel on es va suïcidar. Anys més tard, el pare del poeta va aconseguir localitzar la maleta, però només hi va trobar roba. S'han conservat, tanmateix, dues de les cartes de Pessoa, a més a més d'una carta incompleta

En aquell primer viatge, Mário de Sá-Carneiro va estar-se a la capital francesa des de l'octubre de 1912 fins al juny de 1913. Hi tornarà just al cap d'un any, el juny de 1914, però a finals del mes d'agost l'esclat de la Primera Guerra Mundial l'obligarà a anar-se'n de nou. Aquest cop, en un desig de retardar l'encontre inevitable amb la Lisboa provinciana, farà marrada fins a Barcelona, des d'on enviarà a Fernando Pessoa set cartes,⁴ dues postals i, encara, un telegrama.⁵ Gràcies a les informacions que proporciona Sá-Carneiro, tenim constància que Pessoa va enviar quatre postals a Barcelona: les dues primeres van arribar el dia 5 de setembre i les dues últimes el dia 7.

No sabem amb certesa la data d'arribada de Mário de Sá-Carneiro a Barcelona, la qual es va produir entre el dia 27, en què va passar per Perpinyà, i el dia 29 d'agost, en què va escriure la seva primera carta barcelonina. Durant la seva estada a Barcelona, Mário de Sá-Carneiro es va allotjar al Palace Hotel de la Ronda de Sant Pere. Després de la del 29 d'agost, va escriure la segona carta a Fernando Pessoa l'endemà dia 30 i, les següents, els dies 1, 4, 5, 6 i 7 de setembre.⁶ La majoria de les cartes són escrites al damunt del paper de cafès famosos de la Barcelona del moment: del Lion d'Or la del 29 d'agost i la del 5 de setembre, del Gran Continental la del 30 d'agost i la de l'1 de setembre i d'El Diluvio la del 6 de setembre. Només dues cartes van ser escrites en paper del Palace Hotel: les dels dies 4 i 7 de setembre.

Mentre era a Barcelona, Sá-Carneiro va entrar en contacte amb el lusitanista i iberista català Ignasi de L. Ribera i Rovira, el qual li va fer de guia i, fins i tot, el va portar a veure la Sagrada Família. La impressió que li va causar l'edifici explica que, els dies 6 i 7 de

setembre, Sá-Carneiro enviés dues postals a Fernando Pessoa il·lustrades amb vistes del temple de Gaudí. L'estada barcelonina de Sá-Carneiro va ser, però, molt breu. Segons el que diu a la seva última carta del 7 de setembre, se'n va anar cap a Lisboa l'endemà, el dia 8, a trenc d'alba.⁷ El juliol de 1915, un altre cop camí de París en un viatge ara sense retorn, Mário de Sá-Carneiro ja no passarà per Barcelona, sinó per Sant Sebastià.

2. Mário de Sá-Carneiro: un artista interseccionista a Barcelona

Les cartes barcelonines de Mário de Sá-Carneiro són el testimoni d'una etapa concreta de la seva biografia tant des del punt de vista vital com (i potser la distinció no és gaire lícita) literari. Cal tenir en compte que ens trobem en plena formació del que s'ha anomenat *primeiro modernismo* portuguès, que en català caldria traduir com a «primer avantguardisme», format per escriptors i artistes com, a més a més de Pessoa i Sá-Carneiro, Almada Negreiros, Alfredo Pedro Guisado, Santa-Rita Pintor, José Pacheco, António Ferro o Armando Côrtes-Rodrigues. El moviment, capaç de barrejar el simbolisme més pur amb les novetats avantguardistes del moment, crearà la seva primera plataforma pública, la revista «Orpheu», el març de 1915: tan sols mig any després del pas per Barcelona de Mário de Sá-Carneiro, en aquell moment en plena efervescència artística generacional. D'aquesta efervescència prové, de fet, un dels nuclis d'interès de les seves cartes barcelonines: adreçades a Fernando Pessoa, l'altre màxim representant del grup d'«Orpheu», ens ofereixen una visió estètica-mènt inèdita de la Barcelona de 1914.

Mário de Sá-Carneiro arribarà a Catalunya en un estat d'ànim desolat: sotmès als rigors de la guerra, París havia deixat de ser la ciutat elegant i moderna on el jove poeta portuguès havia volgut construir una imatge idealitzada d'ell mateix.⁸ En un

donada a conèixer per Gaspar Simões a l'obra citada. Les dues cartes conservades han estat publicades en apèndix dins Mário de Sá-Carneiro, *Cartas a Fernando Pessoa*, vol. II, op. cit., ps. 219-223. Joaquim Sala-Sanahuja ha traduït una d'aquestes cartes, i la incompleta donada a conèixer per Gaspar Simões, a Fernando Pessoa, *Ultimatum i altres textos sobre literatura i estètica* (Manresa 1990), p. 165-168.

4. Són les cartes 39-45 segons l'edició d'Àtica, publicades al segon volum (op. cit., ps. 7-18). Cf. també Víctor MARTÍNEZ-GIL, *Dues cartes de Sá-Carneiro a Pessoa*, «...Idees» («Regió 7»), núm. 30 (22-IX-1991), ps. 4-5, on tradueixo i comento les cartes 41 (de l'1 de setembre) i 42 (del 4 de setembre).

5. Les postals i el telegrama han estat publicats a Arnaldo SARAIVA, op. cit., ps. 75-76 i 77 respectivament. És possible que la brevíssima carta 45 de l'edició Àtica, l'última que hi consta enviada des de Barcelona, sigui també una postal. Arnaldo SARAIVA (op. cit., p. 7) comenta que a l'edició d'Àtica «não se indica quando se trata de "cartas" propriamente ditas e de "postais"».

6. A la carta del 30 d'agost, Sá-Carneiro informa a Fernando Pessoa que ha enviat una carta des de Barcelona al seu amic Rogério Perez i a la del 4 de setembre parla vagament d'una altra enviada al dramaturg Vitoriano Braga, però és impossible saber si ho va fer des de Barcelona. També en devia escriure una a Pedro Guisado, ja que a la carta del 4 de setembre diu que li ha demanat uns versos. De moment, no es posseeix cap més notícia d'aquestes altres correspondències barcelonines.

7. Deu ser del mateix dia 7 el telegrama enviat a Fernando Pessoa des de Barcelona, on anuncia la seva arribada a Lisboa per al dimecres d'aquella setmana, és a dir el dia 9 de setembre, que en tot cas es deuria produir al vespre-nit. Com ja veurem, Sá-Carneiro va dubtar a l'hora de decidir la seva marxa de Barcelona (cf. *infra*, nota 36).

8. Pel que fa a la importància de París en la vida i obra de Sá-Carneiro, cf. Marina TAVARES DIAS, *Mário de Sá-Carneiro em Lisboa entre duas errâncias*, «Colóquio/Letras», núms. 117-118 (setembre-desembre de 1990), ps. 39-44. Maria José de Lancastre ha estudiat les cartes de Sá-Carneiro a Pessoa des d'una perspectiva psicoanalítica a *A Confissão de Mário*, dins *O Eu e o Outro* (Lisboa 1992), ps. 11-33. Segons Maria José de Lancastre, les cartes de Sá-Carneiro revelen, ja des del primer moment, que el poeta es troba sotmès a una situació melancòlica-depressiva que anirà empitjorant progressivament. Cal, doncs, considerar la depressió produïda per la guerra i la necessitat d'abandonar París com un episodi més de tota la problemàtica evolució de Sá-Carneiro.

principi, Sá-Carneiro es va resistir a abandonar París tot i la pressió del seu pare, el qual va telegrafiar-lo un parell de vegades des de Lourenço Marques per aconsellar-li que tornés a Lisboa. El dia 1 d'agost, l'endemà d'haver rebut el primer telegrama, Sá-Carneiro escrivia a Fernando Pessoa: «*Seja como for só partirei em último caso. Estou muito triste! De resto, embora os peli-gros, eu gostaria veementemente de viver esta guerra de Europa em Paris.*»⁹ Aviat, però, la situació es començarà a fer insostenible, tant pel que fa a la seguretat personal com sobretot, ja que Sá-Carneiro tendeix a exacerbar aquesta qüestió, pel fet que París ha perdut la brillantor de la seva vida mundana i s'ha tornat, si més no des del seu punt de vista, una ciutat avorrida i provinciana. Tot plegat farà que el dia 17 d'agost Sá-Carneiro escrigui a Fernando Pessoa que la seva partida cap a Lisboa és quasi segura, encara que no compta arribar-hi abans dels primers dies de setembre.¹⁰ És evident, però, que Sá-Carneiro no té gens de ganes de tornar a la capital portuguesa: el dia 20 rectificarà i decidirà quedar-se a París «*até nova ordem*».¹¹ La solució al dilema París-Lisboa se li acudirà el dia 24 d'agost, com explica ell mateix a Fernando Pessoa: «*Uma resolução súbita, nascida esta manhã às 6 horas —e logo posta em prática: parto para Barcelona! Não posso com efeito aguentar o ambiente de Paris —o que não posso é aguentar-me! E daí um desejo —um rubro desejo de fazer qualquer coisa [...] Vou telegrafar ao meu pai que fico lá enquanto a guerra durar. Mas não sei... Sobretudo horroriza-me voltar a Lisboa... E daí não propriamente... Mas parto amanhã para Barcelona... Vamos a ver quanto tempo lá me demoro...*»¹² Barcelona, molt més a prop de París que no pas Lisboa, i tan segura com aquesta última,¹³ es presenta, així, com un terme mitjà: a Sá-Carneiro, que acabava de rebre 500 francs del seu pare, li devia semblar preferible esperar-hi el final de la guerra, encara que no dubta a qualificar la seva solució com a «*preferível em disparte*». En aquests moments, Sá-Carneiro està escrivint el conte *A Grande Sombra*, i juga amb la idea de datar-lo «*Lisboa—Paris—Barcelona / Abril e Setembro de 1914*»: el fet seria «*lindo e Europeio*», però

l'amargor del comentari («*Enfim... enfim... Loucuras... loucuras*») és evident.¹⁴ Camí de Barcelona, Sá-Carneiro encara dubtarà, i en una carta enviada a Pessoa des de Tolosa de Llenguadoc escriurà: «*Se calhar qualquer dia apareço em Lisboa. Em mim as grandes resoluções são sempre assim.*»¹⁵

Davant Fernando Pessoa, Sá-Carneiro es presenta a si mateix com l'amant que ha perdut la tendresa amb què l'embolcallava l'ésser estimat: París. Així, en una carta del 6 d'agost, tot parlant de la tristesa i de les complicacions que li ha portat la guerra, escriu: «*E não é tudo: é uma saudade tão grande e piedosa do meu Paris de Europa, atônito, apavorado, deserto. Sim, sem literatura eu lamento as grandes lojas fechadas, os cafés apagados —todo o conforto perdido! Tanta pena, tanta pena... Eu sinto-me em verdade a amante pequenina de um rapaz loiro de vinte anos que partiu para a guerra e não voltou...*»¹⁶ Es tracta d'una literaturització de la pròpia experiència molt grata a Sá-Carneiro, literaturització general en la correspondència amb Pessoa o amb altres amics escriptors que contrasta amb les cartes, molt més prosaïques, adreçades a familiars seus com Maria Cardoso, però que és l'únic punt de vista que tenim per apropiarnos al Sá-Carneiro barceloní.¹⁷

La primera carta enviada des de Barcelona reprèn els temes i els punts de vista que acabem de veure en les cartes parisenques. Sá-Carneiro ha arribat a Barcelona per fugir de l'estat d'ànim en què l'ha deixat la «destrucció» de París, però s'adona que ha estat inútil: «*Pois é verdade. Aqui estou em Barcelona. Por quanto tempo ainda? Mistério... E daqui para onde irei? Mistério ainda, mas, aí, seguramente para Lisboa. Você não imagina o meu estado de alma actual. Ah! meu amigo —é uma crise abominável... De forma alguma estou bem e não sei o que me falta... Pergunto a mim próprio porque estou em Barcelona. Não sei. Foi para fazer qualquer coisa...*»¹⁸ I, més endavant en la ma-

14. El conte va aparèixer al volum *Céu em Fogo* (1915) datat «*Lisboa e Paris. Abril-Setembro de 1914*». No hi ha cap constància que, a Barcelona, Sá-Carneiro hi treballés. En canvi, el poema *Ângulo*, amb un contingut que de tota manera no té res a veure amb l'estada barcelonina de Sá-Carneiro, va aparèixer pòstumament a *Indícios de Oiro* (1937) datat «*Barcelona, Setembro 1914*».

15. Arnaldo Saraiva, op. cit., p. 71.

16. *Ibidem*, p. 58.

17. Marina TAVARES DIAS, al volum *Cartas a Maria e outra correspondência inédita*, a cura també de François Castex (Lisboa 1992), escriu respecte als dos tipus de cartes: «*A par da correspondência literária conhecida, descobrimos, enão, uma quase dupla personalidade. De um lado, os textos cuidadosamente compostos, algumas vezes com "trechos escolhidos" que se repetem em cartas para diferentes destinatários: a correspondência para Pessoa, António Ferro, Luís de Montalvor, José Pacheco, etc. De outro lado, as cartas a família (poucas conhecidas até hoje): íntimas, descuidadas mas não menos imaginativas*» (p. 17).

18. Mário de SÁ-CARNEIRO, *Cartas a Fernando Pessoa*, vol. II, op. cit., p. 7.

9. Arnaldo SARAIVA, op. cit., p. 54.

10. *Ibidem*, p. 64.

11. *Ibidem*, p. 65.

12. *Ibidem*, p. 68.

13. En una carta del 2 de setembre, Pessoa comunica a Armando Côrtes-Rodrigues que Sá-Carneiro ha abandonat París, cosa que troba bé, ja que segons la marxa de la guerra «*não parece impossível um cerco de Paris pelos Alemães*» (*Cartas de Fernando Pessoa a Armando Cortes Rodrigues*, introducció de Joel Serrão, Lisboa 1945, p. 24; carta traduïda per Joaquim Sala-Sanahuja a Fernando Pessoa, *Ultimatum i altres textos sobre literatura i estètica*, op. cit., p. 151-153).

teixa carta, escriu: «*Estou mal em Paris, estou mal em Barcelona —estarei horrivelmente mal em Lisboa [...]. Cada vez me convenço mais de que não posso passar sem Paris. Mais o meu Paris hoje é também um desaparecido como eu.*»¹⁹ Sá-Carneiro es complau a cercar metàfores literàries capaces d'expressar el seu estat d'ànim: la seva tristesa és «*abatida e flácida, de carnes amarelas...*», i la seva vida és una «*noite de insónia*», una «*porta fechada, sobre um sa-guão enorme onde se roja o meu tédio*».²⁰ La figuració literària principal, però, continua sent l'amorosa; Sá-Carneiro es torna a re-tratar en aquesta carta com l'amant que ha perdut la tendresa: «*Paris enfim, meu amigo, era as mãos louras, a ternura enlevada que não teve nunca a minha vida. E hoje bateram-lhe, fecharam-na em casa. Daí o meu sofrimento magoado, amoroso —é verdade: amoroso— ao relembrá-lo...*»²¹ Ha abandonat París, escriu, també com un amant despitat: «*E parti —coisa estranha— numa sensação de despeito, de orgulho despeitado, melhor dizendo: e de ternura perdida.*»²²

En aquesta mateixa carta del 29 d'agost trobem ja una primera impressió de Sá-Carneiro sobre Barcelona: «*Barcelona, detestável quanto a figuração. Nesse sentido terra de província, lepidóptera, só a subgen-te. Mas belas avenidas e edifícios.*»²³ Amb el terme «*lepidópter*», els membres del grup que s'havia format al voltant de Pessoa i Sá-Carneiro es referien a la mentalitat anti-artística petitburguesa, i, en general, al mal gust i a tot allò que entrava en contradicció amb els seus postulats estètics i vitals.²⁴ En aquest sentit, Barcelona (a diferència de París) no passa de ser una ciutat amb una concepció i un ambient provincians, encara que Sá-Carneiro li reconeix certa bellesa arquitectònica. Aquesta és la primera vegada que Sá-Carneiro visita una ciutat de l'estat espanyol, fins aleshores simple camí de pas cap a Europa, i el que veu el reafirma en les seves preven-cions. Per al jove portuguès desitjós d'Eu-ropa, Espanya és un país endarrerit, poc eficaç en els serveis i de mal gust. La primera reacció, com escriu a la carta del dia 30 d'agost, és la de fugir, encara que sap que no pot anar sinó a Lisboa: «*Agora que tomei contacto malfadadamente com a Es-panha ainda a abomino mais do que antes. País de empata, aonde enviar um telegrama*

é uma epopeia e os polícias usam bengala, capacete branco e casaco carmezim. Um horror! Um horror!... Aqui não fico. Estou à espera de dinheiro e depois vou-me embora. Para Lisboa, não pode deixar de ser. Enfim... enfim...»²⁵

El dia 1 de setembre, però, Sá-Carneiro trobarà una cosa a Barcelona capaç de despertar el seu interès: com ja he dit, va visitar, acompanyat per Ribera i Rovira, la Sagrada Família. Val la pena reproduir la descripció que en va fer a Fernando Pessoa en la carta d'aquell mateix dia:

«*Hoje [Ribera i Rovira] levou-me a ver a Catedral, em construção, da Sagrada Família. Meu amigo é*

— *Uma Catedral Paulíca —*

«*Sim! Pleno paulismo —quase cubismo até. — Um conjunto interessantíssimo, tudo quanto se possa imaginar de mais bizarro, de menos visto. O aspecto geral agrada-me deveras. É uma catedral de sonho, uma catedral outra, vista noutros países, noutras interseções. Se encontrar uma fotografia, mandar-lhe-ei. No entanto, receio por certos detalhes que seja mais paulismo do Ferro ou do Carvalho Mourão que Meu ou SEU!... Em suma, mas a impressão foi ótima porque pelo menos há ali: ânsia de novo, mistério, estranheza, audácia. Talvez não haja milagre. Mas haver tudo isto é já muito.*»²⁶

Mário de Sá-Carneiro defineix la Sagrada Família a partir del *paulismo*, l'isme sorgit del poema *Paulis*, escrit per Fernando Pessoa el març de 1913. El *paulismo*, que va constituir la primera orientació estètica comuna del que havia de ser el grup d'«*Orpheu*», havia estat creat per Pessoa amb la intenció d'oferir una alternativa al *saudosismo* de Teixeira de Pascoaes, el màxim ideòleg de la *Renascença Portuguesa*, agrupació fundada el 1912 a Porto «*que procurava consubstancialmente uma renovação da mentalidade portuguesa republicana*»²⁷ i amb la qual estan relacionats els inicis literaris de Fernando Pessoa i, en un grau diferent, de Sá-Carneiro. Des del punt de vista estètic, el *saudosismo* s'havia concretat en una mena de neoromanticisme panteista que no deixava de recollir certs aspectes de la poètica simbolista a partir de la voluntat de suggerir vagues estats anímics malenconiosos emmarcats en les descripcions líriques del paisatge portuguès. El *paulismo* de Fernando Pessoa, per una banda, aprofundia les arrels simbolis-

19. *Ibidem*, p. 8.

20. *Ibidem*, ps. 8-9.

21. *Ibidem*, p. 8.

22. *Ibidem*, p. 7.

23. *Ibidem*, p. 9.

24. Segons diu ALMADA NEGREIROS, la paraula va ser una «criação de Mário de Sá-Carneiro» i «simula com o próprio vocábulo palavra erudita com todo o fingimento de individualizar categoria de exceção» (*Orpheu 1915/1965*, Lisboa 1965, p. 29).

25. Mário de Sá-Carneiro, *Cartas a Fernando Pessoa*, vol. II, op. cit., p. 10.

26. *Ibidem*, p. 12.

27. Jorge de Sena, *Cartas de Sá-Carneiro a Pessoa*, dins *Fernando Pessoa & C^a Heterónima* (Lisboa 1984), p. 149.

tes del *saudosismo*: propugnava la confusió sistemàtica del subjecte amb l'objecte i girava molt més programàticament al voltant de temes decadentistes com el buit anímic i el tedi; alhora, però, el *paulismo* intel·lectualitzava aquests continguts simbolistes i els expressava a partir de desviaments sintàctics i d'idees volgudament inconnexes.

Els termes amb què Mário de Sá-Carneiro descriu la Sagrada Família, però, pertanyen a una segona etapa del *paulismo*. El febrer de 1914, Fernando Pessoa havia escrit els sis poemes de la sèrie *Chuva Oblíqua*, a partir dels quals va començar a teoritzar sobre l'*interseccionismo*, el nou moviment que havia de superar les rèmores saudosistes del *paulismo*. L'*interseccionismo* propugnava els encreuaments inesperats de sensacions, imatges i idees, i havia nascut en bona mesura de l'estètica cubofuturista que Sá-Carneiro estava coneixent de primera mà a París.²⁸ A les cartes immediatament anteriors a la seva arribada a Barcelona, Sá-Carneiro ja parla del *paulismo* en termes interseccionistes: a la carta de l'1 d'agost, per exemple, s'entusiasma amb el *paulismo* i es declara orgullós de «pertencer a essa escola», però, quan manifesta a Pessoa la seva intenció d'escriure una crònica sobre l'ambient del París en guerra, especifica que ha de ser «uma crônica, sabido, laivada de interseccionismo».²⁹ És el mateix ús terminològic que trobem, en principi, aplicat a la Sagrada Família: el seu *paulismo* és assimilat al cubisme i és definida com una catedral de somni, vista «noutras interseções». Tot seguit, però, Sá-Carneiro dubta de la puresa d'aquest *interseccionismo*: tem que el *paulismo* del temple sigui més pròxim al d'António Ferro i al de Carvalho Mourão que no pas al seu o al de Pessoa. És a dir: tem que la Sagrada Família sigui més a prop de la primera etapa del *paulismo* que no pas de l'*interseccionismo*, al qual, segons sembla, serien aliens Ferro i Carvalho Mourão. Aquesta és, si més no, l'explicació que ha donat la historiografia portuguesa sobre la referència de Sá-Carneiro a la Sagrada Família, la qual s'ha fet servir per documentar que l'*interseccionismo* havia estat ocultat a la major part del grup d'artistes i escriptors que havien abraçat amb entusiasme el *paulismo*.³⁰ És evident que aquests

dubtes refreden una mica l'entusiasme de Sá-Carneiro, el qual, de tota manera, admet que, si bé possiblement no hi ha «miracle», sí que hi ha ànsia de novetat, misteri i audàcia.³¹ Prova del fet que la Sagrada Família satisfà la necessitat de novetat estètica de Sá-Carneiro és que va enviar, no pas una, sinó, com ja he dit, dues postals a Fernando Pessoa il·lustrades amb la fotografia del temple en construcció. A la primera, escriu: «*Aqui vai a catedral-paul!*», i a la segona insisteix amb: «*Outra vista da catedral paul.*»³²

Qui sap si va ser la visita a la Sagrada Família el que va fer que Mário de Sá-Carneiro, sense gaires ganes de tornar a Lisboa, acariciés la idea de restar a Barcelona «*pelo menos algumas semanas*», com escriu en la mateixa carta de l'1 de setembre.³³ Sá-Carneiro devia respondre també vagament a les preguntes de Ribera i Rovira sobre el temps de la seva estada a Barcelona, perquè el lusitanista català va fer inserir a «El Poble Català» del dia 4 de setembre una nota on, a més de saludar la vinguda de Sá-Carneiro, es deia que s'estaria a Barcelona tant com durés la guerra.³⁴ A la car-

Fernando Pessoa que nem todos os satélites do sacerdos magnus atingiam a essência do "paulismo". De acordo em que o "interseccionismo" correspondia melhor à riqueza e complexidade do movimento, já nessa altura completamente emancipados da mentalidade "saudosista" —Fernando Pessoa desligara-se da Renascença havia precisamente um mês—, os grão-mestres do "paulismo" tinham decidido considerar este uma blague transferindo a "sinceridade" para o "interseccionismo". Ora os grão-mestres do "interseccionismo" eram apenas Fernando Pessoa, Sá-Carneiro, Cortes Rodrigues e Alfredo Pedro Guisado. Nem António Ferro, nem Carvalho Mourão [...] nem Rui Coelho, nem Santa Rita Pintor, nem José Pacheco, nem D. Tomás de Almeida, nem o próprio José de Almada-Negreiros estavam ainda iniciados no grande mistério.» És inexacte, doncs, Àngel Crespo quan escriu: «La Sagrada Família le impresionó [a Sá-Carneiro], hasta le pareció paulica. De un paulismo tal vez no igual al de los dos correspondientes —es decir, de maestro—, sino como el de Ferro y Carvalho Mourão, o sea, de principiante» (La vida plural de Fernando Pessoa, op. cit., p. 81). Sobre la «intriga pueril» d'ocultar el pas del *paulismo* a l'*interseccionismo*, cf. en general João Gaspar Simões, op. cit., el capítol A Crise do «Interseccionismo», ps. 201-209.

31. Un altre exemple de la visió interseccionista que Sá-Carneiro aplica durant la seva estada a Barcelona és el que diu sobre la llengua basca a la carta del 4 de setembre: «*Pelo mesmo corréio mando-lhe um jornal de Bilbao, com artigos em basco. Repare-me para esse idioma, e diga-me se não dá bem a impressão duma língua Outra. É perturbador e misterioso —língua antiquíssima, de origens ignoradas, ignoradas d'além-civilização. Eu acho impressionante!*» (Mário de Sá-Carneiro, Cartas a Fernando Pessoa, vol. II, op. cit., p. 15).

32. Arnaldo Saraiva, op. cit., ps. 75-76. João Gaspar Simões reproduïx una de les postals, presumiblement la primera, a Vida e obra de Fernando Pessoa, op. cit., p. 9 del quadern central de fotografies. A la fotografia es veu la façana del Naixement amb la part inferior construïda però amb totes quatre torres encara a mitges i plenes de bastides.

33. Mário de Sá-Carneiro, Cartas a Fernando Pessoa, vol. II, op. cit., ps. 12-13.

34. La nota, anònima, va aparèixer dins la secció de Notícies: «*Hem tingut el goig d'estrenyar la mà del nostre amic, el notable i exquisit literat portugués En Marius de Sá-Carneiro, que, vingut de París, on resideix habitualment, s'instal·larà a Barcelona —ciutat que moltíssim li plau— mentres duri la guerra. Benvingut sigui entre nosaltres.*» Sá-

28. Segons Àngel Crespo, Pessoa va llegir per primera vegada els autors futuristes l'any 1913 a instàncies de Sá-Carneiro (La vida plural de Fernando Pessoa, Barcelona 1988, p. 57). El futurisme també va entrar en el grup d'«Orpheus» a través d'altres membres residents a París com Santa-Rita Pintor, el qual es deia autoritzat pel mateix Marinetti a traduir els seus manifestos (cf. João Gaspar Simões, op. cit., p. 202).

29. Arnaldo Saraiva, op. cit., p. 55.

30. Cf. João Gaspar Simões, op. cit., p. 203: «*Depreende-se, de resto, da carta que Sá-Carneiro escrevera de Barcelona a*

ta del 5 de setembre, però, i davant les preguntes al respecte de Fernando Pessoa, Sá-Carneiro es mostra molt més insegur. No sap quan de temps s'estarà a Barcelona i es refereix, desolat, a la confusió que preveu que s'apoderarà de la seva vida: «—*Se fico por Barcelona? Mistério, mistério... Mas creia que se vão dar grandes sarilhos na minha vida. Sarilhos, é o termo... Esta guerra! esta guerra!... É fantástico como tudo me tem corrido torto! Uma desgraça.*»³⁵ L'endemà, a la carta del 6 de setembre, Sá-Carneiro anuncia ja la seva marxa definitiva a Pessoa, i s'acomia amb un «*Adeus, meu querido Fernando Pessoa. Uma tristeza sem fim!*».³⁶ El pas per Barcelona no deixarà cap bon record. Des de Sant Sebastià, camí de París, Sá-Carneiro escriurà: «*San Sebastian ainda que espanhol —plena Europa. Barcelona é que nunca.*»³⁷ No hi ha dubte que, si hagués volgut, Sá-Carneiro hauria pogut estar-se més dies a Barcelona, ja que en aquell moment, després de rebre 500 francs del seu pare, no tenia problemes de diners, però no trobarà res a la ciutat que li interessi, ni tan sols, com veurem tot seguit, les ofertes de col·laboració de Ribera i Rovira. Sá-Carneiro, a més a més, se n'anirà de Barcelona cap a una Lisboa on, malgrat tot, naixerà, com a producte de tota una generació, l'«Orfeu», encara que això no impedirà pas l'última fugida a París.

3. Mário de Sá-Carneiro i Ribera i Rovira: la lepidopteria d'un iberista

Per a la història de les relacions culturals i literàries catalano-portugueses, però, les cartes barcelonines de Sá-Carneiro són importants sobretot perquè ens testimonien el seu encontre amb Ignasi de L. Ribera i Rovira, en aquells moments un dels màxims propagadors de l'ideal polític iberista tant a Catalunya com a Portugal. Ribera i Rovira era, l'any 1914, l'escriptor català més conegut a Portugal, on havia viscut entre els anys 1900 i 1904. Des del 1901, havia desplegat una activitat impressionant per fer conèixer la cultura catalana a Portugal i la cultura portuguesa a Catalunya: havia col·laborat en diaris portuguesos

(«Diário de Notícias», «O Século») i catalans («La Renaixença», «La Veu de Catalunya», «El Poble Català»), havia organitzat conferències i actes propagandístics, havia inaugurat una càtedra d'estudis portuguesos a Barcelona l'any 1906 i un casal català a Lisboa l'any 1909, i havia publicat, a més a més d'alguns volums de poesia pròpia, una gran quantitat de llibres sobre la cultura portuguesa i sobre les relacions culturals peninsulars: *Portugal artístico* (1905), *Castilho e Garrett* (1905), *Iberismo* (1907), *Les primeres lleis de la República portuguesa* (1911), o *Portugal y Galicia: Nación* (1911), i volums de traduccions com *Poesia y Prosa* (1905), *Contistes portugueses* (1913) i *Atlântiques* (1913), on proposava crear un moviment paral·lel al *saudosismo* a Catalunya. Gràcies als seus coneixements sobre la literatura i la cultura portugueses, Ribera i Rovira aportarà a l'iberisme català un contingut cultural importantíssim de cara a superar l'estricta tecnicisme polític, així com, en el mateix sentit, contribuirà des del seu catalanisme cultural a difondre en terres portugueses una imatge diferenciada i viva de Catalunya.³⁸

L'encontre entre Sá-Carneiro i Ribera i Rovira és especialment rellevant a causa de l'espectador que la contempla en la distància: Fernando Pessoa. Poc després d'aquestes cartes, a partir de l'any 1916, Pessoa, motivat en el seu pensament polític per l'esclat de la Primera Guerra Mundial, començarà a escriure els primers textos del que possiblement havia de ser un assaig sobre la reorganització política de la Península Ibèrica.³⁹ Pessoa, molt atent al tema del nacionalisme català, creu que l'iberisme ha de partir del reconeixement de les diferents nacionalitats peninsulars, de tal manera que el pas previ per a la futura confederació ibèrica ha de ser «*a separação da península nas suas três nacionalidades essenciais —a Catalunha, Castela e as províncias que conseguiu submergir na sua personalidade, e o estado galaico-portu-*

Carneiro va reproduir íntegrament aquesta nota per a Fernando Pessoa en la carta del dia 4 de setembre.

35. Mário de Sá-Carneiro, *Cartas a Fernando Pessoa*, vol. II, op. cit., p. 17.

36. *Ibidem*, p. 18. En aquesta carta, Sá-Carneiro diu que se'n vol anar «na próxima 4ª feira», que era dia 9, i que comptava amb arribar a Lisboa el divendres o el diumenge. Després, però, devia avançar el viatge per al dia 8 a la matinada. Sá-Carneiro també especificava en aquesta carta que faria el trajecte fins a Lisboa en tren i passant per Madrid.

37. *Ibidem*, p. 32.

38. Sobre la figura de Ribera i Rovira en general, cf. DDAA, *Ribera-Rovira. Libro Homenaje* (Barcelona 1931), i Fèlix CUCURULL, *Ribera i Rovira, lusòfil i iberista*, dins *Dos pobles ibèrics* (Barcelona 1966), ps. 70-85. Pel que fa a les activitats de Ribera i Rovira entre els anys 1901 i 1905, cf. VÍCTOR MARTÍNEZ-GU, *L'iberisme en la cultura catalana. Origen i formació d'una idea político-cultural*, tesi doctoral (Universitat Autònoma de Barcelona, 1995), ps. 621 i ss., on demostro que, en contra del que s'havia pensat fins ara, Ribera i Rovira era, al començament, tan sols un publicista preocupat a fomentar les relacions culturals i econòmiques entre Catalunya i Portugal; serà només després de l'any 1905 que, gràcies sobretot a la influència de Maragall, Ribera i Rovira esdevindrà iberista.

39. António Quadros creu que és molt possible que els fragments iberistes de Pessoa hagin estat redactats entre els anys 1916-1918 (cf. Fernando Pessoa, *Portugal, Sebastianismo e Quinto Império*, a cura d'António Quadros, Mem Martins 1986, p. 79).

guês».⁴⁰ L'aparició de la idea iberista en el pensament polític de Fernando Pessoa és una qüestió, encara avui dia, força desconeguda. Al darrere hi ha, indiscutiblement, la influència de Teixeira de Pascoaes i del *saudosismo*. Des del punt de vista polític, el *saudosismo* proposava la regeneració de Portugal a partir de l'assumpció dinàmica de la *saudade*, el sentiment que millor encarnava l'ànima nacional, i no exclouia la idea d'una ànima ibèrica més àmplia. Sembla evident que, tot i la ruptura amb la *Renascença Portuguesa* i el *saudosismo* per part dels *modernistas*, el Pascoaes ideòleg va continuar influïent en Fernando Pessoa, com ho demostra justament el ressò del seu llibre *Arte de Ser Português* (1915) en les idees iberistes del creador dels heterònims.⁴¹

Ara bé: al llarg de l'obra de Pascoaes i de Pessoa es troben referències i idees sobre Catalunya i sobre l'iberisme que no poden provenir simplement del contacte amb intel·lectuals espanyols com Unamuno o de la tradició iberista portuguesa del segle XIX.⁴² De fet, les idees de Pascoaes i de Pessoa sobre la unió ibèrica, que de tota manera no són pas estàtiques, són inexplicables si no es té en compte la reformulació de l'ideal iberista que, entre els anys 1890 i 1905-1906, es duu a Catalunya a partir del moviment catalanista. Aquest nou iberisme, que es pot qualificar perfectament de catalanista,⁴³ representa una autèntica innovació, ja que considera que la Península Ibèrica està formada per nacions naturals (a les quals se'n podran afegir altres a més a més de les tres inicials: el País Basc o, ja molt més endavant, la mateixa Andalusia) que s'han de federar, idea que supera tant la del binacionalisme estatal que no tenia en compte Catalunya com la de la fe-

deració dels regnes històrics peninsulars pròpia del federalisme decimonònic, que, en el fons, condemnava Catalunya i Portugal a la regionalització.⁴⁴ L'iberisme catalanista, que no nega a Ibèria el rang de nació, sinó que la converteix en una nació plurinacional, cristallitzarà de manera definitiva amb la formació de la Solidaritat Catalana (1905-1906) de la mà, especialment, de Joan Maragall i d'Enric Prat de la Riba, el qual ja havia anticipat les línies principals de l'ideari en la conjuntura del tombant de segle.⁴⁵

Els canals a través dels quals aquest nou iberisme va influenciar en la cultura portuguesa són força variats i no sempre fàcils d'escatir amb precisió.⁴⁶ Recordem que, el 1908, Julio Navarro i Monzó va publicar a Lisboa el llibre *Catalunha e as nacionalidades ibéricas* per donar a conèixer al públic portuguès la realitat nacional catalana.⁴⁷ És notòria, també, l'amistat que va unir Teixeira de Pascoaes i Eugeni d'Ors. Les conferències de Pascoaes a Catalunya el 1918 i de Xènius a Portugal el 1919 són, com ja és sabut, un dels episodis que van ajudar a desencadenar la caiguda del pentarca.⁴⁸ Tampoc Fernando Pessoa, que el cita en un text presumiblement de 1915, no hauria escapat a la influència del filòsof català.⁴⁹ Sembla evident, però, que, ultra els contactes amb Eugeni d'Ors, al cap i a la fi només relativament iberista, Ribera i Rovi-

40. Fernando Pessoa, *Ultimatum e Páginas de Sociologia Política* (Lisboa 1980), p. 162. Els textos sobre iberisme, inèdits en vida del poeta, són publicats sota el títol *Da Ibèria e do Iherismo* a les pàgines 159-195. Joaquim Sala-Sanahuja ha traduït i comentat textos iberistes de Pessoa a *L'amic català: Maragall i d'Ors en la configuració del pensament de Fernando Pessoa*, dins DDA, *Aspectes actuals de l'obra de Fernando Pessoa* (Barcelona 1988), ps. 95-96, i a *Fernando Pessoa i la nació catalana*, «...Idees» («Regió 7»), núm. 30 (22-ix-1991), ps. 6-8.

41. Cf. Joaquim Sala-Sanahuja, *L'amic català: Maragall i d'Ors en la configuració del pensament de Fernando Pessoa*, art. cit., especialment les pàgines 87-90, i del mateix autor, *L'escritura i el fet nacional en Fernando Pessoa*, «Anthropos», núms. 74-75 (juliol-agost de 1987), ps. 59-61.

42. A *Arte de Ser Português* (1915), i es tracta només d'un dels possibles exemples, Pascoaes parla de Catalunya com d'«esse belo Povo nosso irmão, a quem devemos a mais fraterna simpatia» (Teixeira de Pascoaes, *Arte de Ser Português*, Lisboa 1991, p. 57).

43. El terme «iberisme catalanista» ha estat proposat per José Antonio Roca-Mora a *Un nacionalismo fracasado: el iberismo*, «Espacio, Tiempo y Forma», v. núm. 2 (1989), ps. 29-56, i a *El nacionalismo ibérico (1792-1936)* (Valladolid 1994), ps. 133-141; cf. també les pàgines 153-154 d'aquest llibre referides a la inspiració catalanista de l'iberisme de Pessoa.

44. També supera, evidentment, l'iberisme purament castellanitzador. Cal, però, evitar de caure en el parany de creure que l'iberisme català decimonònic és federalista en oposició a un suposat iberisme unificador propi de la cultura castellana. Deixant de banda la difusió del federalisme a tot l'estat espanyol, cal tenir en compte, per exemple, l'existència d'iberistes catalans obertament castellanitzadors com Sinibald de Mas. He analitzat l'iberisme decimonònic català i el sorgiment d'aquest nou iberisme catalanista al meu treball ja citat *L'iberisme en la cultura catalana. Origen i formació d'una idea políticocultural*. Montserrat VILLAS i CHALAMANCH, a *L'iberisme: factor revitalitzador de la consciència entre Catalunya i Portugal* (dins *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 3, Barcelona 1992, ps. 231-256) fa un repàs, dissortadament superficial i amb una gran ignorància de la bibliografia existent, dels plantejaments iberistes de Ribera i Rovira, Maragall, Navarro i Monzó, Casas-Carbó i Teófilo Braga.

45. Cf., per exemple, el seu discurs al centre catalanista de Vilafranca del 27 de maig de 1897, reproduït dins Enric Prat de la Riba, *La nació i l'estat. Escrits de joventut*, a cura d'Enric Jordi (Barcelona 1987), ps. 102-110.

46. Cf. l'article ja citat de Joaquim Sala-Sanahuja, *L'amic català: Maragall i d'Ors en la configuració del pensament de Fernando Pessoa*. En aquest article, fonamental per al tema que ens ocupa, Joaquim Sala-Sanahuja assaja una primera descripció dels mecanismes que explicarien aquest transvasament de l'ideal iberista del catalanisme a la cultura portuguesa.

47. Cf. Fèlix Cucurull, *Catalunya i les nacionalitats ibèriques*, dins *Dos pobles ibèrics*, op. cit., ps. 87-104.

48. Cf. Enric Jordi, *Eugeni d'Ors: obra i vida* (Barcelona 1990), ps. 182-183, 191-192 i 197-198, i Josep Pla, *Direcció Lisboa* (Barcelona 1975), p. 20.

49. Cf. Fernando Pessoa, *Páginas de Estética e de Teoria e Crítica Literárias*, a cura de Georg Rudolf Lind i Jacinto do Prado Coelho (Lisboa 1973), ps. 335-337. Sala-Sanahuja comenta l'article a *L'amic català: Maragall i d'Ors en la configuració del pensament de Fernando Pessoa*.

ra és la peça clau que explica la influència de l'iberisme catalanista en els intel·lectuals iberistes portuguesos. A més a més de la seva corresponsalia per al «Diário de Notícias», que es va mantenir de manera estable fins al 1915,⁵⁰ Ribera i Rovira va participar, a partir de 1912, en l'obra de la *Renascença Portuguesa*, on va publicar dos llibres que recollien el text de sengles conferències de caràcter iberista donades el 1907: *A Educação dos Povos Peninsulares* (1912) i *O Gênio Peninsular* (1914). A l'òrgan del saudosismo, «A Águia», van aparèixer extractes de tots dos llibres⁵¹ i van ser comentats els altres que Ribera i Rovira anava publicant a Catalunya.⁵² Pensem, a més a més, que Teixeira de Pascoaes va dedicar a Ribera i Rovira *O Gênio Português na Sua Expressão Filosófica, Poética e Religiosa* (1913), on comentava el pròleg d'*Atlântiques*. El saudosismo va considerar, gràcies a Ribera i Rovira, que Portugal i Catalunya eren dos pobles agermanats per la seva condició ibèrica i perifèrica, un agermanament que passava pel damunt de Castella i que convertia els dos pobles marítims en els pobles ibèrics per excel·lència.⁵³ Tenint en compte tot això, l'anàlisi contextualitzada de l'encontre de Sá-Carneiro i de Ribera i Rovira es pot convertir en una peça més de les que algun dia han d'ajudar a traçar amb més precisió la histò-

ria de les relacions culturals catalano-portugueses.

A la segona carta que va escriure des de Barcelona, del 30 d'agost, Mário de Sá-Carneiro es refereix per primera vegada a Ribera i Rovira: «*Amanhã devo estar com o Dr. Ribera i Rovira que, não sei como, me foi deixar um bilhete ao Hotel. Provavelmente leu o meu nome em alguma lista de viajantes que os jornais costumam publicar. Foi com certeza assim. Mas não se pode ser mais amável. Amanhã vou procurá-lo à redacção de "El Poble Català" de que ele é director. Vamos a ver o seu grau de lepidopteria.*»⁵⁴ La carta demostra una curiositat evident. També permet suposar que Sá-Carneiro i Ribera i Rovira no es coneixien personalment, ja que el portuguès es mostra encuriósit per l'encontre, i disposat a esbrinar el grau de «lepidopteria» del català. El fet que Mário de Sá-Carneiro parli del «*Dr. Ribera i Rovira*», sense donar-ne més explicacions, permet suposar, d'altra banda, que tant ell com Pessoa estaven familiaritzats amb un nom conegut a la *Renascença Portuguesa*. Aquest fet es veu corroborat per l'existència a la biblioteca privada del mateix Ribera i Rovira de tres llibres de Sá-Carneiro dedicats.⁵⁵ Dues de les dedicatòries són signades a Lisboa l'any 1913, és a dir abans del viatge de Mário de Sá-Carneiro a Barcelona. La primera dedicatòria, escrita amb llapis, encapçala un exemplar del llibre *A Confissão de Lúcio: «Ao Ex.º Senhor Ribera y Rovira — Ao grande amigo das letras portuguesas — Ao escritor eminente. Admiração e homenagem de Mário de Sá-Carneiro. De Lisboa em 29 novembro 1913.*» La segona dedicatòria, aquest cop escrita amb ploma, és del llibre *Dispersão: «Ao eminente escritor catalão Dr. Ribera i Rovira. Admirativa homenagem de Mário de Sá-Carneiro. Lisboa 17 dezembro 1913.*»⁵⁶ Un dels motius que havien portat Mário de Sá-Carneiro a deixar París el juny de 1913 era el d'haver-se d'encarregar a Lisboa de la correcció de proves i del llançament d'aquests dos llibres. Tots dos van aparèixer amb data de 1914, però van ser distribuïts el desembre de 1913.⁵⁷ El

50. Joaquim Sala-Sanahuja, en parlar del paper cabdal de Ribera i Rovira en la difusió de l'iberisme català a Portugal, assenyalava unes seves suposades col·laboracions al diari «*A Capital*» (*ibidem*, p. 95), de les quals, però, no he trobat cap rastre.

51. *A educação dos povos peninsulares*, núm. 8, 1ª sèrie (agost de 1912), ps. 52-58 i *A Catalunha (de «O Gênio Peninsular»)*, núm. 21, 1ª sèrie (setembre de 1913), ps. 72-75. Ribera i Rovira era el corresponsal a Barcelona de la revista (el juny de 1919 va deixar de figurar com a tal). Encara hi hauria una tercera conferència, *Nova orientação sobre o futuro económico dos povos peninsulares*, feta a la Sociedade de Geografia de Lisboa, organisme que la va publicar l'any 1913. Les altres dues van ser donades al Real Instituto de Lisboa i a la Sociedade João de Deus de Abrantes respectivament. Ribera i Rovira havia aprofitat per realitzar aquestes conferències el fet que, a finals de febrer de 1907, es va traslladar a Portugal per gestionar, en nom de la Junta de Belles Arts de Barcelona, la col·laboració dels artistes portuguesos en la V Exposició Internacional d'Art de Barcelona. En totes tres conferències, Ribera i Rovira va parlar de les demandes autonomistes de Catalunya i va proposar l'ideal iberista, és a dir la confederació de Portugal, Castella i Catalunya, com a solució al problema polític peninsular. A Espanya, aquestes conferències van provocar una campanya de premsa en contra de Ribera i Rovira i una queixa formal del govern espanyol al seu homònim portuguès i a l'Ajuntament de Barcelona. A Portugal, en canvi, devien ser seguides amb força interès pels polítics i intel·lectuals que van precipitar els esdeveniments que acabarien, el 1910, amb la proclamació de la República portuguesa, cosa que explicaria la publicació dels textos per part de la *Renascença Portuguesa*.

52. Així, al número 17, del maig de 1913, apareix la ressenya d'*Atlântiques*, i al número 24, del mes de desembre d'aquell any, la de *Contistes portugueses*.

53. N'és un exemple el poema *A Catalunha*, d'Augusto Casimiro, publicat el 1914, amb la traducció al català de Ribera i Rovira, per la *Renascença Portuguesa*.

54. Mário de Sá-Carneiro, *Cartas a Fernando Pessoa*, vol. II, op. cit., p. 10. Segons sembla, Ribera i Rovira va assumir el 1914 funcions de director d'«*El Poble Català*» després del daltabaix provocat pel Pacte de Sant Gervasi. Oficialment, però, va ser director de la publicació republicana durant el període 1916-1917.

55. Aquesta biblioteca es troba avui dia dipositada al Consolat portuguès de Barcelona.

56. L'altra dedicatòria, del llibre *Princípio*, escrita amb ploma, és datada a Barcelona: «*Ao ilustre escritor Dr. Ribera i Rovira — e ao gentil Amigo, agradecendo-lhe todas as amabilidades durante uma curta estada nesta admirável capital da Catalunha — este livro dos 18 anos. Mário de Sá-Carneiro. Barcelona 7 setembro 1914.*» La dedicatòria és, per tant, de l'últim dia d'estada de Sá-Carneiro a Barcelona.

57. Cf. António Quadros, *Mário de Sá-Carneiro — O*

que cal remarcar és que, amb els llibres acabats d'imprimir, Sá-Carneiro els va enviar a Ribera i Rovira, és a dir a Barcelona. I els va dedicar, no dic enviar perquè això no ho sabem, un després de l'altre, a mesura que li van arribar de l'editorial.⁵⁸ El fet que, a finals de l'any 1913, Mário de Sá-Carneiro tingués Ribera i Rovira en la llista de persones a les quals havia d'enviar els seus llibres no implica pas que es coneguessin personalment, fet que la carta del 30 d'agost sembla també desmentir, però sí que explica la curiositat davant la seva coexistència.

Si hem de fer cas d'aquesta carta del dia 30, Sá-Carneiro i Ribera i Rovira es van veure l'endemà, el dia 31. No tenim, però, cap altra notícia d'aquest encontre. La carta següent és de l'1 de setembre, el dia en què van anar a veure la Sagrada Família. Sá-Carneiro, tant si s'ha trobat amb ell una o dues vegades, s'ha fet ja una idea clara sobre Ribera i Rovira, i fins i tot en redacta una fitxa: «*Grau de Lepidopteria*: -20. *Grau de amabilidade*: + 20. *Sinais particulares*: bonito homem. *Observações*: advogado e director de El Poble Català.»⁵⁹ La «lepidopteria» de Ribera i Rovira, més enllà de l'anècdota del qualificatiu, té unes motivacions literàries i ideològiques interessants. Escriu Sá-Carneiro en aquesta mateixa carta del dia 1: «*E disse-me logo que eu fazia admiráveis coisas... E pôs-se logo a tratar-me por seu amigo: "Dá-me licença, não é verdade — perguntou — mas entendo que entre artistas!"... (Passe de largo!...) Levanta as mãos aos céus RENASCENÇA e que todos os escritores portugueses a devemos circundar... Acha admiráveis os meus livros — mas foi acrescentando: "maravillosos, fortísimos, geniais — mas talvez bizarros, obscuros demais..." / E o artista deve falar ao maior número possível...*» Já vê por aqui a lepidopteria. Para castigo, qualquer dia leio-lhe os Pávis e recito-lhe o BAILADO!... Isto é pequeninos detalhes na conversa, mil outras coisas fazem-me dar-lhe o coeficiente -20 de lepidopteria.»⁶⁰ Encara que «O Bailado» sigui una obra de Teixeira de Pascoaes, és evident que el que Sá-Carneiro retreu a Ribera i Rovira és, tant com la seva ideologia

populista en relació amb l'obra d'art, l'adscripció al moviment *saudosista*, dues coses que per a Ribera i Rovira, en aquells moments membre de la UFNR i personalitat republicana i progressista relativament important, no es contradiuen en absolut. A la carta del 4 de setembre, després d'un nou encontre amb Ribera i Rovira, Sá-Carneiro criticarà *saudosistes* com Vila-Moura, traduït per Ribera i Rovira a *Contistes portugueses*, o autors més purament simbolistes com Gomes Leal, traduït per Ribera i Rovira a les *Atlântiques*. No oblidéssim tampoc que una de les bèsties negres dels joves avantguardistes portuguesos era el dramaturg Júlio Dantas, gran amic de Ribera i Rovira, del qual havia traduït, el 1911, la seva obra mestra *A Ceia dos Cardeais*.⁶¹

Malgrat aquestes diferències, que van quedar portes endins, Ribera i Rovira va desplegar la seva proverbial amabilitat amb Sá-Carneiro.⁶² A més a més, sembla ser que Ribera i Rovira va voler atreure Sá-Carneiro cap a la banda del lusitanisme català i de l'iberisme catalanista que ell representava. En primer lloc, segons informa Sá-Carneiro en la carta de l'1 de setembre, li va prometre traduir-li algun conte: «*Tem a preparar um livro 2º de contistas portuguesas aonde me traduzirá!*»;⁶³ en la carta del 4 de setembre la promesa s'aplica als poemes: «*O R. i R. tem em preparação um volume chamado Poesia i Prosa (2ª Ed.) que é uma Selecta de prosadores e poetas portugueses — aonde traduzirá versos meus. Pedi-me para lhe indicar outros poetas a traduzir. É preciso que o paulismo se manifeste, não lhe parece? Assim já pedi versos ao Guisado. É você? Você devia figurar também.*»⁶⁴ Dissortadament, ni la segona edició de *Poesia & Prosa* ni la de *Contistes portugueses*, que de tota manera podrien ser un mateix llibre en projecte, no es van dur a terme, encara que no es pugui descartar l'existència d'alguna traducció avui dia no localitzada. D'aquesta manera va deixar de produir-se el que hauria significat una re-

60. *Ibidem*, ps. 11-12.

61. Cf. Joaquim SALA-SANAHUJA, *L'amic català: Maragall i d'Ors en la configuració del pensament de Fernando Pessoa*, art. cit., p. 96.

62. El portugués té motius per donar-li un +20. Escriu a la carta del dia 1: «*Levou-me hoje de passeio e pagou eléctricos, gorjetas, etc!... Já me convidou para jantar em casa dele (que estopada!)*» Sá-Carneiro afegeix, en aquesta mateixa carta, una altra prova de la bondat de Ribera i Rovira, que, val a dir-ho, al *Libro Homenaje* ja citat és constantment reconeguda: «*Mas agora amável, você não calcula. Estou-lhe muito agradecido. E parece ser excelente pessoa. Protege até do seu bolso um médico português, emigrado político, caído na miséria com uma mulher e um filho.*»

63. Mário de Sá-CARNEIRO, *Cartas a Fernando Pessoa*, vol. II, op. cit., p. 11.

64. *Ibidem*, p. 14. Aquesta és la referència que permet suposar que Sá-Carneiro va escriure a Pedro Guisado des de Barcelona.

Homem; a Obra e o Destino, dins *O Primeiro Modernismo Português* (Lisboa 1989), p. 162. Les dedicatòries a Ribera i Rovira permeten afirmar que *A Confissão de Lúcio* ja era llista a les mans de Sá-Carneiro a finals del mes de novembre.

58. Ribera i Rovira va acusar rebut dels dos llibres allhora en una de les *Cronicas da Catalunha* que escrivia per al «*Diário de Notícias*». La *Cronica* va aparèixer el 13 de gener de 1914, però anava signada el 24 de desembre de 1913, és a dir set dies després de l'última dedicatòria.

59. Mário de Sá-CARNEIRO, *Cartas a Fernando Pessoa*, vol. II, op. cit., p. 11. Sá-Carneiro inclou una escala en nota: «*Lepidopteria: de 0 a -20 (logo -20, a lepidopteria máxima). Amabilidade: de 0 a +20 (logo +20 a amabilidade máxima).*»

cepció primerenca del *modernismo* portuguès a Catalunya. Potser val la pena citar l'opinió que li mereixen a Sá-Carneiro les traduccions de Ribera i Rovira: «*Por lepidóptero que seja o R. i R. sempre traduz menos mal, parece-me, pelo que adivinhei, por exemplo da ELEGIA do Pascoais nas ATLANTIDAS [sic], que —é claro— ele já me deu.*»⁶⁵

En segon lloc, més enllà d'aquestes promeses de traduccions, Ribera i Rovira va encarregar a Sá-Carneiro un article sobre el seu llibre *O Génio Peninsular*, com el poeta explica a Fernando Pessoa a la carta del dia 4: «*O mesmo eterno R. i R. na sua lepidopteria pediu-me para eu escrever um artigo sobre O "Génio Peninsular" livro recém-aparecido em edição da RENASCENÇA. Não tenho remédio, é claro, senão escrevê-lo. Mas tem piada. Porque será publicado, em Catalão no EL POBLE!... Seja como for sempre um pouco cosmopolita... Ah! é claro que unjo o artigo de paulismo, olá se o unjo!...*»⁶⁶ Segons sembla, també aquesta oportunitat per incorporar el *paulismo* a la cultura catalana es va perdre. Ja que, encara que a la carta del 5 de setembre Sá-Carneiro escrigui: «*Fiz agora o esboço do artigo R. i R. —aliás pouco paulico*», l'article en qüestió, que no devia passar de l'estadi d'esbós, ni es va publicar a «El Poble Català» ni ha deixat enlloc cap rastre conegut.

Cal concloure que el contacte de Sá-Carneiro amb la cultura catalana no va provocar en el sempre enfadit poeta, ànima d'artista decadent, una resposta gaire entusiasta. Publicar en català no passava de ser una curiositat més en el seu catàleg de cosmopolitismes, i referències a Barcelona com a «*capital da Catalunha*» són tan sols circumstancials, producte de la necessitat, en aquest cas, de dedicar un llibre a Ribera i Rovira. Sá-Carneiro en cap moment no es va preocupar de fer consideracions socials o polítiques d'allò que observava i, en el seu esperit, l'estada a Barcelona va ser purament anecdòtica; el mateix es pot dir pel que fa al seu encontre amb el catalanisme i amb l'iberisme catalanista: Sá-Carneiro hi

va passar de puntetes i sense adonar-se'n gaire o gens. Tanmateix, la seva relació amb Ribera i Rovira és un testimoni que, a causa sobretot de Fernando Pessoa, però també a causa del mateix Sá-Carneiro, no es pot deixar de banda, un testimoni sobre les relacions entre els intel·lectuals catalans i portuguesos en la conjuntura d'una Primera Guerra Mundial que tornarà a posar de moda l'iberisme. Des de la proclamació de la República el 1910, en la qual Ribera i Rovira havia participat activament,⁶⁷ Portugal va témer la reacció de la monarquia espanyola. Encara més, amb la guerra, una Espanya neutral podia, si Europa ho consentia, enviar un Portugal neutral, el qual va entrar en guerra, en gran part, per aquesta por.⁶⁸ Tot i això, l'iberisme va reprendre la seva actualitat en una nova Europa de fronteres canviants, i per a alguns autors va tornar a aparèixer com una ocasió per recuperar el protagonisme internacional del qual Portugal es veia privat com a país petit. L'iberisme de Fernando Pessoa neix d'aquesta situació, i el de Pascoaes, que té arrels anteriors, se n'alimentarà. L'iberisme catalanista serà acollit pels portuguesos com una solució disgregadora d'Espanya que, per tant, permetria una integració harmònica i no destructiva de Portugal en el conjunt peninsular. L'argument ja havia estat usat pels federalistes que volien dividir Espanya en els seus regnes històrics, però ara la divisió era netament nacional, igual com la Guerra Europea havia posat al damunt de la taula el tema de les petites nacionalitats. Mário de Sá-Carneiro, tancat en la gàbia d'or de la seva sensibilitat, va romandre aliè a tota aquesta problemàtica. Fernando Pessoa, en canvi, no. Les seves elucubracions iberistes obeeixen, al cap i a la fi, al mateix impuls que li va fer concebre un Cinquè Imperi portuguès, mite polític-cultural per al qual Pessoa cercarà també el suport de l'iberisme: l'impuls d'afermar i projectar Portugal en el món. Fet i fet, la mateixa idea que rau en el fons de l'iberisme catalanista, el qual identificava Ibèria amb la destrucció d'Espanya i amb la subsegüent creació d'una nova pàtria dins la qual Catalunya podria ser nacionalment plena i, alhora, conservar (i ampliar!) el mercat peninsular i projectar-se políticament de cara

65. *Ibidem*. Amb una evidentment més gran autoritat, Josep Maria de Sagarra no opina pas el mateix sobre les traduccions de Ribera i Rovira. Així, a «La Publicitat» del 24-xi-1923, va escriure a propòsit de l'estrena de *Romanticisme* de Júlio Dantas en traducció de Ribera i Rovira: «El famós *Sopar dels cardenals* és una de les coses més gracioses del teatre portuguès. En Ribera i Rovira ha estat el revelador del teatre de Dantas; li devem la majoria de les traduccions. En Ribera i Rovira, que és un literat de bon gust, és llastima que no tingui un sentit més pur de la nostra llengua. Les seves traduccions són de vegades d'un català una mica massa d'estar per casa, i no per casa nostra, sinó per casa dels altres; vull dir que de tant en tant ens pessiguem l'orella els espanyolismes» (dins Josep M. de Sagarra, *Crítiques de teatre «La Publicitat», 1922-1927*, a cura de Xavier Fàbregas, Barcelona 1987, p. 230).

66. Mário de Sá-Carneiro, *Cartas a Fernando Pessoa*, vol. II, op. cit., p. 14.

67. I no tan sols amb conferències de caire econòmic i polític iberista com les de 1907. Al *Libro Homenaje* llegim: «En Lisboa le sorprendieron los preparativos revolucionarios y la misma revolución, que había de derribar la monarquía portuguesa y proclamar la República en octubre de 1910. / Muchos de los elementos revolucionarios se reunían en la trastienda del "Casal Català", pues el dueño del inmueble y socio capitalista de la citada entidad, señor Lopes d'Oliveira, fué uno de los jefes civiles de la revolución.» (op. cit., p. 24).

68. Cf. Hipólito de la Torre, *Antagonismo y fractura peninsular. España-Portugal 1910-1919* (Madrid 1983).

a l'exterior. En aquest context, endevinem la figura de Fernando Pessoa, lector atent de les cartes de Sá-Carneiro, cartes que li portaven notícies sobre un lepidòpter iberrista que era, també, part integrant del món cultural portuguès, en el qual havia

participat amb llibres, opuscles, conferències i articles que dibuixaven la imatge d'una nova Ibèria plurinacional.

VÍCTOR MARTÍNEZ-GIL

El procés cognitiu del jo narrador en el llenguatge de *Gertrudis* i *KRTU*,¹ per Gabriella Gavagnin

Des d'un bon començament, l'activitat literària de J.V.Foix és marcada pel seu caràcter d'experimentació constant i de voluntat avantguardista. D'aquest fet en deriven una sèrie de relacions i d'implícacions amb altres manifestacions artístiques, especialment les pictòriques, relacions que es poden considerar bàsiques i endèmiques en la literatura foixiana.² D'altra banda, el mateix Foix va voler assumir aquestes actituds com a programàtiques i en va donar oportunes formulacions en diferents escrits teòrics. Sobre la relació art-literatura és prou eloqüent la sintètica imatge del pintor-poeta i del poeta-pintor que Foix resumia d'aquesta manera: «els qui pintem amb mots i els qui escriuen en colors»;³ a més a més, també l'estructura que Foix ha volgut imprimir al recull dels seus escrits teòrics acaba per reblar aquest vincle.⁴ Pel que fa a l'experimentalisme, és força conegut el fragment de la prosa *En versos ben tallats i arrodonida estrofa*, que cito en la seva primera versió del 1936, on Foix s'autoproclamava precisament «investigador en poesia. I no és pas per flonja comoditat sinó per la certesa en una per a mi determinada capacitat, innata, il·lusòria potser per als altres per a aquestes recerques».⁵

En aquest treball em centraré en un dels reflexos literaris d'aquesta posició teòrica, concretament analitzaré com aquest im-

puls vital de recerca queda representat poèticament en les proses de *Gertrudis* i de *KRTU* i hi rastrejaré uns determinats camps lexicals relacionats amb aquest tema.

La capacitat per a la recerca i el descobriment que Foix reivindicava en aquell context feia referència als aspectes formals i lingüístics. Tanmateix, ja durant una conferència donada l'any abans, el març de 1935,⁶ Foix s'havia definit com a «investigador en poesia», però es referia a una recerca espiritual que el poeta era cridat a emprendre, tot afegint que la seva pròpia poesia era, per a ell, «una enquesta intencional més aviat als indrets obacs de l'esperit». Segons Foix, aquesta aptitud per a la recerca es manifesta en el poeta tant en els aspectes purament expressius de les rimes, dels ritmes, dels sons i de les paraules, com en el sentit metafísic d'exploració de la natura i del real, perquè el poeta pugui conèixer l'autèntica realitat, la que s'amaga darrere els plecs desordenats de les aparences quotidianes i que no és reduïble a termes no poètics, «davant la qual un gran nombre es manté amb els ulls clucs i el cor en paràlisi».⁷

Així doncs, el poeta ha d'afinar la vista per penetrar la realitat que se li apareix enganyosament transformada i ha de reaccionar als estímuls exteriors gràcies a la seva pròpia sensibilitat, és a dir que ha de sentir la realitat exterior per poder-la descriure i fixar amb les paraules i per fer-la esdevenir intel·ligible. Però, a diferència dels «falsos realistes del real immediat», el poeta orienta la seva mirada cap a una realitat suprema —o, com també l'anomena Foix, cap a la vera realitat, l'altra realitat, la realitat en la seva quarta dimensió—, intenta de desxifrar-ne els signes a través de les runes del passat i les seves ombres mòbils. Alhora, Foix rebutjava qualsevol adscripció de les seves proses al moviment surrealista, del qual preferia més aviat

1. Vaig llegir una primera versió d'aquest treball a les Jornades Universitàries de Cultura Catalana (Sàsser/I Alguer 19-22 de maig de 1994).

2. Sobre les relacions entre Foix i l'avantguarda és bàsic l'assaig de Joaquim MOLAS, *J.V. Foix o la investigació total*, dins *Id., La literatura catalana d'avantguarda 1916-1938* (Barcelona 1983), ps. 54-63. Vegeu també els contributs recollits al catàleg de l'exposició *J.V. Foix, investigador en poesia i amic de les arts* (Barcelona 1994).

3. J.V. FOIX, *Obres completes* 4. *Sobre literatura i art*, a cura de Manuel Carbonell (Barcelona 1990), p. 519.

4. Cf. la *Nota introductòria* de Manuel CARBONELL al volum *Sobre literatura i art*, op. cit., ps. 7-10.

5. Cito de l'edició crítica, a cura de Joan R. Veny-Mesquida, de J.V. FOIX, *Tocant a mà...* (Barcelona 1993), p. 116. Caldria parlar, de tota manera, d'un experimentalisme total, a la manera avantguardista, ja que afecta no tan sols el llenguatge poètic o de la prosa de ficció, sinó també altres codis, com ara el llenguatge de la prosa d'assaig o fins i tot el de les escriptures privades. Sota aquest punt de vista, té un interès remarcable l'epistolari amb el pintor Josep Obiols (cf. *Correspondència Foix-Obiols*, a cura d'Agnès i Anna M. Ponsati, Barcelona 1994).

6. El resum de la conferència titulada *De la pròpia poesia* va ser publicat a «La Publicitat» (15-III-1935) (cf. J.V. FOIX, *Sobre literatura i art*, op. cit., p. 85).

7. *Ibidem*, p. 33.